

Анатолій Пахарев

ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ПОДІЯХ
XX СТОЛІТТЯ:
ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Розглядається боротьба українського народу за власну державу в умовах революцій і громадянської війни початку минулого століття, процес формування владних структур в Україні за часи радянської влади, політичні передумови виникнення державного суверенітету в період розвалу Радянського Союзу.

Ключові слова: боротьба, держава, влада, державний суверенітет.

A. Pakharev. The grounds of setting up of Ukrainian statehood in the events of XX century: historical-political context. The present article deals with the research of struggling for independence of Ukrainian people at the beginning of former century, the process of shaping of the structures of power in Soviet Ukraine, political basis of state sovereignty of Ukraine in the period of collapse of the Soviet Union.

Keywords: struggle, state, power, state sovereignty.

Історія боротьби українського народу за власну державність має глибоке коріння. Якщо відкинути антинаукові сучасні здогадки про трипільську культуру, скіфсько-сарматську добу, Київську Русь, татаро-монгольську неволю та польсько-литовське панування, то власна боротьба українського народу за власну державу налічує близько п'яти століть.

Козацько-селянські повстання під проводом К. Косинського, С. Наливайка, Т. Трясила (Федоровича), С. Палія, національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького – це не тільки трагічні, а й яскраві сторінки української визвольної історії. І те, що чисельні акти національної непокори та масових бойових виступів не увінчалися створенням незалежної Української держави, – не провина

національних лідерів, а об'єктивні геополітичні обставини того часу.

Нині деякі сучасні дослідники схильні вважати добу так званої Гетьманщини (XVII–XVIII ст.) Українською державою, але це зовсім не так. Точніше, українська державність була на досить обмеженій території, яку поляки віддали Б. Хмельницькому в управління (три воєводства разом із Києвом). Але формально вона проіснувала до початку нової польсько-литовської агресії й завершилася ця державність Переяславською радою та Березневими статтями 1654 р. Але гетьманщина залишилася як адміністративно-управлінська структура на українських землях, що належали (де-юре і де-факто) іноземним державам. Військові події XVIII ст., період Руїни, коли українські землі були розділені на правобережжя та лівобережжя, усе XVIII ст. – це період фактичного управління польсько-литовського, російського та австро-угорського володарювання на українських землях, а перехід окремих гетьманів під владну залежність Туреччини або Швеції не забезпечував української державності, а призводив до більш відчайдушних бідунів і страждань для українського народу.

Ідея української державності зріла в умах національної інтелігенції протягом усього XIX ст., про що свідчать революційні події в Російській імперії та Австро-Угорщині. Але реальні умови створення національної суверенної держави для українського народу припадають на початок XX ст.

Перші два десятиліття нового століття відзначилися глобальними світовими подіями, серед яких була перша світова війна, революції в Росії, Австро-Угорщині та Німеччині, які знищили могутні європейські імперії та сприяли відродженню колишніх незалежних країн або створенню нових національних держав, народи яких знаходилися в складі цих імперій.

В Україні боротьба за власну державність набула особливої активності, яка, з одного боку, з'ясувалася історичним минулим, у якому український народ не мав власної цілком незалежної держави, а, з іншого боку, політичні події початку XX ст. сприяли формуванню й укріпленню національних політичних організацій (партій, рухів і т. інш.), здат-

них очолювати боротьбу за державну незалежність і побудову власної державності. Але слід звернути увагу на геополітичний фактор, який значно ускладнював боротьбу українських національно-політичних сил за власний державний суверенітет. Історія розпорядилася таким чином, що українські землі на початку ХХ ст. були у складі Російської та Австро-Угорської імперій, а це не тільки заважало формуванню єдиного національно-визвольного руху, а й не дозволяло виробити єдину концепцію державної незалежності.

Політична активність, індикатором якої виступала молода багатопартійність, була наслідком гострої класової боротьби в обох імперіях, але в Російській імперії ця гострота посилювалася повною відсутністю елементарних прав і свобод громадян. Жорстока експлуатація трудящих, політичне безправ'я, національний і соціальний гніт – все це накопичувало потенціал революційного вибуху. І чи не найвирішальнішою тут була ланцюгова реакція активної участі найширших народних мас, доведених до відчаю злиденністю та безправ'ям.

Політизація у широкому розумінні стала необхідністю, потребою більшості класів і прошарків тодішнього російського суспільства. Створення й політичне становлення партій виникало і дедалі більше охоплювало не лише пролетарсько-селянські маси, а й об'єднання промисловців, лібералів, «прогресистів» та різного роду реформаторів з числа помітних економістів, юристів, істориків, публіцистів і представників лівого легального народництва [1].

Особливістю внутрішньополітичного процесу на початку минулого століття було те, що на українських землях вже з другої половини ХІХ ст. діяли загальноросійські революційні союзи, угруповання та політичні партії, які утвердилися в авангарді антимонархічної боротьби за свободу й демократію. Але національний гніт, розгул шовінізму сприяли зародженню українського національного руху, а також націоналістичної ідеології, носіями якої стали нові національні партії, в тому числі й надто радикального спрямування.

Зростання національного руху в Україні сприяло виникненню політичних партій, програмними положеннями

яких була побудова власної суверенної держави. У січні 1900 р. у Харкові та Києві було засновано Революційну українську партію (РУП), яка в наслідок розколу в 1902–1905 рр. розпалася на нові самостійні партії. Утворилася Українська народна партія (УНП) на чолі з М. Міхновським (1902 р.), Українська соціалістична партія (УСП) на чолі з Б. Ярошевським (1903 р.), Українська соціал-демократична партія (УСДП), серед лідерів якої були Д. Антонович, В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш (1904 р.), Соціал-демократична «Спілка» на чолі з М. Меленевським (1905 р.), що згодом об'єдналася з РСДРП.

Восени 1905 р. представниками ліберальної буржуазії була заснована Українська демократична партія (УДП), яка у 1905 р. оформилася в Українську радикально-демократичну партію (УРДП) на чолі з С. Єфремовим, Б. Грінченком і Є. Чикаленком. Після розпаду цієї партії на початку 1908 р. її лідери утворили Товариство українських поступовців (ТУП) [2].

Українські політичні партії, які створювалися та починали свою діяльність на початку минулого століття, були різновекторні зі своїм соціальним складом і програмними цілями, тому проблему державності й власного суверенітету розуміли та бачили з різних позицій і точок зору. Для партій радикального націоналістичного спрямування своєрідним політичним маніфестом стала брошура харківського адвоката М. Міхновського «Самостійна Україна», видана у Львові наприкінці 1900 р. Соціал-демократичні партійні структури й угруповання орієнтувалися на спільні революційні дії з РСДРП. Українські ліберали, які формувалися в основному з інтелігентських лав, коливалися між радикалами та соціал-демократами, виробили тактику політичної лояльності, в своїх програмних документах висували вимоги проголошення автономної України, розширення сфери використання української мови [3].

Як слушно відзначають сучасні політичні дослідники, на рубежі століть чітко виявилася не солідарність між старим поколінням українських революціонерів і «молодою Україною», між «українофільством» і українством, між тими, хто служив імперії і тими, хто домагався незалеж-

ності. Несолідарними були регіони Наддніпрянщини. Несолідарність виявилася і між «обома Українами», що поглибило розкол між Сходом і Заходом української території [4].

Гострота тогочасного політичного процесу на українських землях, які входили до складу Російської імперії, не обмежувалися скрутним соціально-економічним становищем широких народних мас. Вона суттєво доповнювалася міжнаціональним протистоянням між українським, російським, польським і єврейським населенням, яке формувалося століттями попередньої історії. Представники кожної з національностей прагнули власної політичної самоідентифікації, створювали свої політичні структури, деякі з яких були тісно пов'язані із загальноросійськими революційними партіями та рухами. Таким чином, у середовищі національних революційних сил були представники або послідовники російської соціал-демократії, соціалістів-революціонерів, анархістів, конституційних демократів і монархістів. Слід звернути увагу на важливий факт, що в ці політичні структури та угруповання потрапляли не тільки росіяни, поляки, євреї та інші «іногородці». Помітна частина українців також входила до складу цих організацій.

Політичною, соціально-економічною, релігійною та етнічною особливостями визначалися українські землі, які входили до складу Австро-Угорської імперії. Політична боротьба українців на цій території була репрезентована трьома політичними течіями – радикалами, соціал-демократами та народними демократами. Крім того, помітне місце в політичному спектрі західноукраїнських земель належало москвофілам. Певний вплив здійснював і Католицький народний союз [5].

У 1890 р. була створена Русько-українська радикальна партія (РУРП) лівого напрямку, серед фундаторів якої були І. Франко, М. Павлик, В. Будзиновський, Є. Левицький, С. Данилович, К. Трилсовський. У програмі лівих радикалів були положення про повну свободу, демократичні права, широку автономію регіонів у питаннях політики та культури. Висловлюючи ідею ідентичності півдавстрійських

українців з українцями Наддніпрянщини, частина лідерів Лівих радикалів відстоювала необхідність утворення самостійної та незалежної Української держави [6].

Восени 1899 р. від лівих радикалів відкололася значна частина партійців, які утворили у Львові Українську соціал-демократичну партію (УСДП) як складову австрійської соціал-демократії. Таким чином, галицькі соціал-демократи, проголошуючи інтернаціональну солідарність усіх народів Австро-Угорської імперії, сподівалися здобути широку свободу для українців на цій території [7].

У грудні 1899 р. була утворена Українська народно-демократична партія (УНДП), яка проголосила поділ Галичини на українську та польську, запровадження загального виборчого права, скасування на користь селянства великої земельної власності, досягнення рівноправності української мови в урядових установах і в освіті [8].

Таким чином, український народ, розділений між двома імперіями, які опинилися в протилежних воюючих таборах першої світової війни, став жертвою військово-політичного протистояння Антанти і Четверного союзу. Революційні події та громадянська війна 1917–1920 рр. посилили розкол українського суспільства, а розвал імперій після війни не сприяв з'єднанню українського народу в єдине ціле.

В умовах революції та громадянської війни боротьба українського народу за державну незалежність найбільш активно проходила на території колишньої Російської імперії. Більш-менш впливові політичні партії України не тільки йшли в авангарді цієї боротьби, а й відмінно бачили майбутню державність, що значно послабляло національно-визвольний рух. Ліберали коливалися між ідеєю самостійної держави і здобуттям широкої політичної та культурної автономії в межах демократичної республіки. Монархісти були прибічниками відродження гетьманату, хоча й на принципах виборності, а не одержання у спадщину. Анархісти – за внутрішньополітичну вольницю з умовною державністю. Соціал-демократи – за державність західного зразка. Більшовики – за державу з радянською владою, диктатуру пролетаріату. Як показала революційна практика, всі ці суспільно-політичні суб'єкти

опинялися в різних таборах, обираючи інколи несподіваних союзників.

За революційний період в Україні були створені усілякі структури державності, які часто-густо не відповідали поняттю суверенної незалежності. Серед цих форм державності слід назвати Центральну Раду, Гетьманат П. Скоропадського, Директорію, Західноукраїнську народну республіку, Радянську Україну.

Українська Центральна рада (УЦР) з'явилася як координаційно-політичний центр українських партій та організацій внаслідок лютневої буржуазної революції в Росії і проіснувала з початку березня 1917 р. до кінця квітня 1918 р. Більшу частину своєї каденції (березень 1917 р. – січень 1918 р.) УЦР була своєрідною управлінською структурою в Україні на правах автономії в складі Російської республіки, що законодавчо було закріплено в 1-му та 2-му Універсалах (червень–липень 1917 р.). Лідери УЦР не визнали Жовтневу більшовицьку революцію в Росії й у своєму 3-му Універсалі (вересень 1917 р.) проголосили створення Української народної республіки, продовжуючи дотримуватись автономістсько-федералістського курсу в складі майбутньої демократичної Росії. У січні 1918 р. УЦР оголошує 4-тий Універсал, в якому визначає Україну незалежною, вільною суверенною державою. Але уряд УЦР одночасно дає згоду на окупацію України німецько-австрійськими військами. Окупація почалася в лютому, а вже у квітні 1918 р. окупаційна влада, бачачи безладдя та брудні чвари в українському керівництві, ліквідувала УЦР, зробивши ставку на відродження гетьманату та чолі з Павлом Скоропадським [9].

Гетьманство Павла Скоропадського, царського генерала та нащадка гетьмана Івана Скоропадського, соратника Петра I, тривало біля семи місяців і завершилося разом із кінцем німецької окупації та закінченням першої світової війни. Визначати цю квазідержавність немає сенсу, бо і саме гетьманство і внутрішньополітичний стан України перебували в умовах іноземної окупації, хоча Скоропадський намагався здійснити окремі освітянські заходи (утворення національної академії наук, декількох україномовних гімназій і вищих учбових закладів, національної бібліотеки

та інш.). Але за місяці його правління Україна перетворилася в постачальника зерна, харчових продуктів, сировини і навіть чорноземів для Німеччини, що викликало широке обурення та партизанський рух проти гетьмана і його хазяїв – окупантів [10].

Гетьманщину змінила Директорія, яка виникла як керівний орган антигетьманського повстання, а потім стала вищим державним органом відродженої УНР. До складу Директорії увійшло 5 осіб (голова – В. Винниченко і члени: С. Петлюра, А. Макаренко, Ф. Швець, О. Андрієвський). Було створено уряд УНР на чолі з В. Чехівським. Але Директорії не вдалося уникнути зіткнення з українськими більшовиками, яких підтримувала радянська Росія. Так почався новий виток громадянської війни, в якому Директорія потерпіла поразку, а внутрішньополітичні конфлікти усередині керівництва прискорили цю поразку. Після добровільної відставки В.К. Винниченка вся повнота влади перейшла до С. Петлюри, який «дістав цей пост через нашу тодішню національну бідність» – пізніше писав Винниченко [11]. І далі Винниченко підсумовує: «С. Петлюра не мав ніяких виразних, твердих ні соціальних, ні політичних, ні моральних, ні навіть національних принципів» [12]. Політична концепція Петлюри з урядом Ю. Пілсудського (квітень 1920 р.), передача полякам Галичини, союз з поляками проти Росії, погроми проти робочих, профспілок, євреїв та ін. прискорили політичний крах Директорії [13].

Повалення Австро-Угорської імперії відкрило шлях до національної незалежності поневолених народів цієї території. Українці Західної України також взяли активну участь у цьому процесі. В листопаді 1918 р. було створено Західно-українську Народну Республіку (ЗУНР), яка включала українські етнічні землі (Галичину, Лодомерію, Буковину та частину Закарпаття). ЗУНР спочатку визначалася як автономія у складі Австро-Угорщини. У січні 1919 р. Польща захопила більшу частину Галичини й уряд ЗУНР був вимушений переїхати зі Львова до Станіслава (нині Івано-Франківськ). Уряд ЗУНР на чолі з С. Голубовичем затвердив ряд законодавчих актів, провів оформлення злуки ЗУНР і УНР, але у червні 1919 р. влада перейшла

до диктатора Є. Петрушевича, який скасував усі попередні постанови та законодавчі акти. Восени 1919 р. диктатор виїхав до Відня і фактично ЗУНР припинила своє існування [14].

Національні державні формування, що виникали в умовах революцій і громадянської війни, не створили незалежної суверенної Української держави. Історія розпорядилася таким чином, що українці західних регіонів ще на півтора десятиліття потрапили під владу Польщі, Румунії, Угорщини та Чехословаччини. На території колишньої Російської імперії перемогла Радянська влада, у грудні 1917 р. була проголошена Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР), яка в грудні 1922 р. увійшла до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) разом із Білорусією і Закавказькою Федерацією.

Сьогодні, на жаль, з'явилися автори, які у противагу з реальними та достовірними історичними фактами намагаються тлумачити перемогу радянської влади в Україні цілком завдяки зовнішньому фактору, а конкретно – за рахунок військової допомоги Радянської Росії українським більшовикам, хоча не меншим втручанням в українські події були війська Антанти, Польщі, Денікіна та Врангеля на боці так званих «національних» режимів, які потерпіли військово й політичну поразки.

Приниження або заперечення боротьби українського народу за радянську владу не тільки свідчить про зневагу до нього, а й фальсифікує вплив і вагу українських більшовиків у суспільстві. Український більшовизм у роки боротьби проти монархізму, в періоди революції та громадянської війни мав потужну когорту талановитих політиків і військових командирів, які зробили вагомий внесок у перемогу радянської влади. Серед цієї когорти слід назвати Г. Петровського, М. Скрипника, В. Чубаря, Артема, С. Косіора, Б. Любченка, В. Боженка, Г. Котовського, Ю. Коцюбинського, О. Пархоменка, В. Примакова, М. Щорса та ін. На жаль, власна доля більшості з них була трагічна: одні загинули у боротьбі за нову владу, інші – у сумні часи сталінських репресій.

Хронологічно УРСР проіснувала з грудня 1917 до серпня 1991 рр. Але перші три роки припадають на громадян-

ську війну, німецько-австрійську окупацію, на боротьбу з іншими режимними утвореннями, які проголошували себе українською владою. Після завершення військових подій, українська радянська влада у формі диктатури пролетаріату пройшла політично-організаційний шлях до утворення союзнаї держави разом із іншими радянськими республіками.

За роки радянської влади здійснилося реальне, а не пропагандистсько-гасливе, возз'єднання українських земель (1939–1945 рр.), а після передачі Україні Криму, за часів володарювання Хрущова (1954 р.), УРСР отримала сучасну територію. Неухильно зростала чисельність населення республіки. За даними переписів: 1926 р. – біля 29 млн. осіб; 1937 р. – 28,4 млн. осіб (тут виявилися наслідки голодомору 1931–32 рр.); 1939 р. – 31 млн. осіб; 1959 р. – біля 42 млн.; 1970 р. – понад 47 млн.; 1989 р. – біля 51,2 млн. осіб [15].

Законодавчо-правова база УРСР як суб'єкта союзнаї держави формувалася на засадах прийнятих Конституцій 1919, 1929, 1937 та 1978 років, згідно з якими формувалися законодавча (Верховна Рада), виконавча (уряд) та судова гілки влади шляхом виборчих процедур, які були в СРСР [16].

Радянська Україна в складі СРСР пройшла шлях, у якому були чималі соціально-економічні, культурні та внутрішньополітичні успіхи та досягнення, були й великі труднощі, викликані зовнішніми й внутрішніми подіями, а також були трагічні сторінки буття, котрі переживала держава.

У 20-ті роки в Україні досить успішно пройшла українізація, яка докорінно змінила інтелектуальний стан суспільства на бік національної культури. Було ліквідовано неписьменність дорослого населення. Зусиллями наркома освіти М. Скрипника понад 80 % загальноосвітніх шкіл і 30 % вищих учбових закладів вели навчання винятково українською мовою. 97 % українських дітей навчалося рідною мовою (до революції українських шкіл практично не існувало). Українська мова потужно увійшла в друковані засоби масової інформації, державні органи влади, військові структури. Було засновано національні спілки художньої інтелігенції, різко зросла чисельність

українців у великих містах і промислових центрах [17]. Цей період серйозні історики-дослідники правомірно називають десятиліттям національного відродження.

Індустріалізація кінця 20–30-х років перетворила Україну з аграрної в розвинуту індустріально-аграрну республіку, де були побудовані могутні промислові велетні у Харкові, Донбасі, Дніпропетровську, Запоріжжі, на Півдні та ін. Але індустріалізація – це не тільки будівництво промислових об'єктів, це також широкий ентузіазм трудящих, який втілювався у масовий ударницький і стахановський рух, а прізвища видатних українських новаторів М. Ізотова, О. Степаненка, О. Стаханова, П. Кривоноса, М. Мазая, П. Ангеліної, М. Демченко та десятків інших знала вся держава.

У довоєнні роки українське суспільство пережило трагічні сторінки своєї історії, пов'язані з голодомором 30-х років і сталінськими політичними репресіями другої половини цього десятиліття. Але найтрагічнішим періодом для всього народу була Вітчизняна війна (1941–1945 рр.), коли республіку було цілком окуповано гітлерівськими загарбниками. Війна стала не тільки прикладом масового героїзму та самопожертви українців, але й складної долі десятків тисяч людей, які опинилися у лавах посібників окупантів і колабораціоністів. Усе-таки не поліцаї та есесівські підручні здобули славу українському народові в роки війни, а ті мільйони українців, які змагалися в лавах Червоної армії та радянських партизанських загонах і з'єднаннях. Власне ці герої принесли перемогу та свободу від фашистської неволі, завоювали славу Україні, яка стала, будучи радянською республікою, повноправним членом ООН і ЮНЕСКО.

Відродження промислово-сільськогосподарського, культурного та соціального потенціалів України в післявоєнні роки відбулося у короткий термін завдяки трудовому подвигу народу, який спирався на допомогу всієї держави. На період завершення існування Радянського Союзу (серпень 1991 р.) Радянська Україна володіла понад чвертю загальносоюзного науково-економічного потенціалу, мала тисячі високотехнологічних підприємств, ефективну систему

освіти всіх рівнів і соціального захисту трудящих. Але партійно-управлінська бюрократія, відірвана від широких народних мас, виявилася нездатною до внутрішньополітичного реформування суспільства, а навпаки зіграла руйнівну роль у розвалі держави.

-
1. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку: Монографія / За ред. Ф.М. Рудича. – К. : Парламентське вид-во, 1998. – С. 145.
 2. Там само.
 3. Див.: Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ століття. / За ред. В. Смоля, Ю. Левенця. – К. : Парламентське вид-во, 1997. – С. 70-78.
 4. Там само. – С. 77.
 5. Там само. – С. 131.
 6. Там само. – С. 131–134.
 7. Там само. – С. 134–135.
 8. Там само. – С. 135–136.
 9. Політична енциклопедія. – К. : Парламентське вид-во, 2011. – С. 733–734.
 10. Див.: Субтельний О. Україна: історія. – К. : Либідь, 1992. – С. 310–314.
 11. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К. : Криниця, 1991. – С. 25.
 12. Там само. – С. 31.
 13. Політична енциклопедія. Вказана праця. – С. 215–215.
 14. Там само. – С. 266–267.
 15. Там само. – С. 733.
 16. Там само. – С. 93–94, 355.
 17. Субтельний О. Вказана праця. – С. 337–339.